

3 гісторыі дзіцячай кнігі на Беларусі

Зараджэнне беларускай дзіцячай літаратуры – працяглы і складаны працэс, цесна паяднаны з фальклорнымі традыцыямі, развіццём і станаўленнем нацыянальнага мастацкага слова, такімі культурна-гістарычнымі працэсамі, як узнікненне пісьменнасці, прыняцце хрысціянства, зараджэнне і развіццё кнігадрукавання.

Пісьменнасцю на Русі карысталіся ўжо ў першай палове X ст., аднак шырокае яе распаўсюджанне было абумоўлена прыняццем хрысціянства ў 988 г. У гэты перыяд заканамерна ўзрасла неабходнасць у кнізе і дзякуючы патрэбам праваслаўя сфарміравалася пісьмовая мова, якую называюць стараславянскай альбо царкоўнаславянскай. Даволі блізкая агульнаславянскаю асновай да старажытнарускай, яна досыць лёгка засвойвалася на Русі, і на ёй фактычна была створана ўся царкоўна-рэлігійная літаратура таго часу. Некалькі іншыя тыпы мовы ўжываўся ў свецкім пісьменстве. Мова яго помнікаў з’яўлялася літаратурна апрацаваным варыянтам жывой гаворкі ўсходніх славян.

Кніжна-славянскі і старажытнарускі стылі літаратурнай мовы доўгі час бытавалі на тэрыторыі Стражытнай Русі, узаемна ўзбагачаючы адзін другі. Стваральнікамі алфавіту, які да гэтага часу служыць славянам, былі балгарскія асветнікі IX ст. Кірыла і Мяфодзій.

Першымі літаратурнымі творамі, якія з’явіліся на ўсходнеславянскіх землях, былі помнікі царкоўна-рэлігійнага пісьменства. Яны пранікалі на Русь з Візантыі праз пасрэдніцтва Балгарыі, дзе перакладаліся з грэчаскай на стараславянскую мову. У выніку нашы продкі пазнаёміліся з культурнымі дасягненнямі краін Еўропы і Усходу. Гэта стымулявала зараджэнне арыгінальнай літаратуры ўсходніх славян, моцны ўплыў на якую аказалі шматвяковыя традыцыі вусна-паэтычнай народнай творчасці. Асабліва выразна гэта адчувалася пры стварэнні летапісаў, аратарскай прозы, дружнай паэзіі.

З перакладных твораў старажытнага перыяду найбольш блізкімі да кола дзіцячага чытання былі папулярныя на той час біблейскія кнігі – Евангелле, Апостал і Псалтыр, па якіх не толькі вучыліся дзеці, але на аснове якіх ствараліся пазнейшыя т.зв. “вучыцельныя” евангеллі і псалтыры. Трапілі ў кола дзіцячага чытання і ўрыўкі з хронік і перакладной белетрыстыкі.

У літаратуразнаўстве існуе меркаванне, што дзеля выхаваўчых мэт у дзіцячым чытанні маглі выкарыстоўвацца арыгінальныя творы: жыцці Феадосія Пячэрскага, Барыса і Глеба, Ефрасінні Полацкай, Аўрамія Смаленскага, пацерыкі (серыі займальных дыдактычных навел з жыцця манахаў). Вялікае пазнавальнае значэнне для дзяцей, безумоўна, мела “Хаджэнне ў Царград і Іерусалім” Ігната Смаляніна, у якім былі сабраны звесткі пра звычаі і жыццё іншых народаў, далёкіх земляў, што, натуральна, садзейнічала пашырэнню кругагляду малога чытача.

Сярод свецкіх літаратурных твораў асаблівай папулярнасцю карысталіся перакладныя: такія, як “Александрыя”, “Троя”, “Трыстан і Ізольда”.

Найбольш значнай з’явай духоўнай культуры Беларусі XVI ст. стала ўзнікненне кнігадрукавання.

Заснавальнікам беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання прызнаны вучоны і пісьменнік, доктар філасофіі і медыцыны з Полацка Францыск Скарына (каля 1490 – каля 1551). Першая кніга “Псалтырь” (“Песни Царя Давыда еже словутъ Псалтырь”) была адціснута асветнікам 6 жніўня 1517 г. у Празе і ўтрымлівала 150 Давідавых псалмоў – твораў іудзейскай і хрысціянскай лірыкі, перакладзеных на стараславянскую мову ў IX ст. У прадмове да гэтай (3-й) часткі Ветхага Запавету Скарына пісаў, што ягоная кніга – “<...> *детем малым початок всякое доброе науки, дорослым помножение в науце, мужем мощное утверждение*”¹. Наследуючы запавету друкара, усходнія славяне доўгі час выкарыстоўвалі “Псалтырь” для навучання дзяцей (і дарослых) грамаце.

У прадмове да “Бібліі рускай”, якая была надрукавана Скарынам “*Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению*”², таксама дадзена ўказанне чытачу, які мае намер вучыцца грамаце: “*Хоцещи ли умети граматiku или, по-рускы говорячи, грамоту, еже добре чести и мовити учить, знайдеши в зуполной Бивлии, Псалтыру, чти ее*”³.

Прадаўжальнікамі культурна-асветніцкіх традыцый славутага палачаніна былі яго зямляк Сымон Будны, а таксама Л.Крышкоўскі і М.Кавячынскі, сіламі якіх у 1562 г. у Нясвіжскай друкарні была выдадзена першая кніга па-старабеларуску на тэрыторыі Беларусі – “Катэхізіс”, створаная для таго, каб “<...> *деток своих научали*”⁴. Паводле азначэння Сымона Буднага, “*катихисис, то ест наука стародавняя христианская от светого письма, для простых людей языка руского, въ пытаниях и отказех събрана*”⁵.

Развіццё друкарскай справы і паступовы рост чытацкай аўдыторыі ў XVI ст. спрыялі выданню кніг навучальнага характару. Так, на Беларусі дзейнічалі друкарні ў Лоску, дзе працаваў Сымон Будны, у Заблудаве, дзе ў 1569 г. Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам было аддрукавана “Евангелие учительное”. У гэты ж перыяд на Беларусі з’явіліся папулярны “Псалтырь и Часословец” (1570), “Часовник, в нем напред и азбука” (1596), “Лексикон словенороский” (1627) і інш.

Вялікую ролю ў пашырэнні асветы (і адпаведна, кніг для дзяцей) на Беларусі адыгрывалі брацкія школы і адчыненыя пры іх друкарні, якія дзейнічалі ў Вільні, Еўі (сучасны Вевіс, Літва), Магілёве і інш. З-пад іх варштатаў выйшла каля 127 выданняў, сярод якіх былі буквары і яркія палемічна-публіцыстычныя творы. Якраз у брацкай друкарні ў Вільні быў надрукаваны першы буквар Лаўрэнція Зізання “Наука ку читаню и розуменю письма словенского” (1596), які складаўся з лемантара (азбукі), катэхізіса і лексіса (перакладнога слоўнічка са стараславянскай на жывую старабеларускую мову). Гэтаму ж аўтару належыць і адзін з першых падручнікаў па граматыцы “Грамматика словенска” (1596).

Вынікам педагагічнай дзейнасці нашага суайчынніка Мялеція Смятрыцкага былі

¹ Скарына Ф. Предъсловие в Псалтирь // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XXVIII стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я.Купалы; Падрыхт. А.І.Богдан і інш. Нав. рэд. В.А.Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – С. 320.

² Скарына Ф. Предъсловие доктора Франциска Скорины с Полоцька во всю бивлию руского языка // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XXVIII стагоддзя. – С. 322.

³ Тамсама. – С. 323

⁴ Будны С. Къ всем благоверным христианом языка руского предъсловие въ катихисию // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XXVIII стагоддзя. – С. 403.

⁵ Тамсама. – С. 400.

надрукаваныя ў Еўі “Евангелле вучыцельнае” (1616) і самая вядомая з беларускіх граматык – “Граматыки славенския правильное синтагма” (1619), пры стварэнні якой якой ён меў магчымасць абапірацца на ранейшую па часе “Граматику словенску” Зізанія. Трэба адзначыць, што Сматрыцкі значна развіў многія яе палажэнні, сістэматызаваў матэрыял і больш дакладна акрэсліў граматычную тэрміналогію. Гэта спрыяла таму, што “Граматыки славенския правильное синтагма” стала больш чым на два стагоддзі самым аўтарытэтным падручнікам па ўсходнеславянскім мовазнаўстве. У свой час М.В. Ламаносаў назаве яе разам з “Псалтырью рифмотворной” Сімяона Полацкага “вратами учености”.

Адметную ролю ў культурным жыцці тагачаснай Беларусі адыграў вядомы магіляўчанін Спірыдон Собаль, намаганнямі якога было адчынена дзве друкарні. У адной – Куцеінскай – ён на беларускай мове выдаў “Малітвы паўсядзённым”, “Буквар” (“Букварь сиречь, начало учения детем начинающим чтению извыкати”) (абедзве ў 1631 г.), “Часаслоў” (1632). У 1635 г. пачалі працаваць варштаты друкарні ў Буйнічах (пад Магілёвам), у якой выйшла папулярная сярод вернікаў “Псалтыр” (1635). У Магілёўскай брацкай друкарні ў 1636 г. С.Собаль выдае “Буквар” (“Букварь языка словенска”), “Псалтыр” (1637).

Дзякуючы такому шырокаму распаўсюджанню друкарскай справы разам з іншымі кнігамі з 1590 па 1654 гг. беларускія друкарні выдалі 16 буквароў⁶.

Выхадзец з Беларусі, Сімяон Полацкі быў не толькі адным з самых адукаваных людзей свайго часу, але і вядомым педагогам. У выніку доўгай працы выхавацелю і настаўнікам царскіх дзяцей Аляксея і Фёдара Аляксеевічаў, а затым царэўны Соф’і і малалетняга Пятра ім былі створаны і надрукаваны ў “Верхняй” друкарні Крамля “Букварь языка словенска, сиречь начало учения детям хотящим учиться чтению писаний” (1679). Сімяон Полацкі парушае традыцыйную схему пабудовы дапаможніка і дадае ў яго раздзел пра вершаскладанне і сінтаксіс. Незвычайны для таго часу “Букварь языка словенска...” пачынаўся і заканчваўся вершаванымі радкамі, у якіх ішла гаворка аб неабходнасці ведаў у жыцці чалавека.

Выдатным прадстаўніком друкарскай справы і мастацкага преакладу XVII ст. быў і беларус Ілья Капіевіч, які эміграваў у Галандыю і стаў выкладчыкам замежных моў. Там па даручэнні Пятра I, Капіевіч разгарнуў актыўную дзейнасць па выданні кніг на рускай мове. За перыяд з 1699 па 1706 гг. ім было перакладзена і выдадзена звыш 20 кніг. У ліку іх былі першая ў Расіі арыфметыка, навучальныя дапаможнікі па замежных мовах і падручнікі для чытання. Зразумела, што гэтай вучэбнай літаратурай карысталіся і на Беларусі, якая на той час апынулася пад уладай Расійскай імперыі.

У XVIII ст., паводле А.Мальдзіса⁷, на тэрыторыі Беларусі ўжо існавала 12 друкарняў: па тры ў Гродне і Магілёве, па адной у Мінску, Нясвіжы, Пінску, Полацку, Слоніме, Шклове. Тэматычна сярод выданняў пераважала царкоўна-рэлігійная літаратура (стараславянскія, польскія, лацінскія малітоўнікі), аднак пад уздзеяннем ідэй Асветніцтва вага такой літаратуры ў другой палове стагоддзя рэзка зменшылася. На другім месцы па колькасці выданняў (65 пазіцый) была школьная, вучэбна-

⁶ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1: Вучэб. дапам. / Пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. – Мінск, 1998. – С. 234.

⁷ Мальдзіс А. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі // Голенченко Г.Я. Книга. Библиотечное дело и библиография в Белоруссии: Сб. статей. – Мінск, 1974. – С. 137.

дыдактычная літаратура (пераважна падручнікі).

Першыя беларускамоўныя чытанкі для дзяцей з'явіліся ў XIX стагоддзі, напрыклад, “Krótkie zebranie nauki Chreściankiej. Dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania Rzymsko-katolickiego” (“Кароткі збор хрысціянскай навукі для сялян рымска-каталіцкага веравызнання, якія гавораць на польска-рускай мове” (Вільня, 1835), “Лемантар для добрых дзетак католікаў” (1862) і інш.

У анатацыі біскупа Бенядзікта Клягевіча да кнігі “Krótkie zebranie...” адзначалася, што “*гэта кароткі катэхізіс, які ўтрымлівае ў сабе навуку здаровую і для прастакоў карысную*”⁸. Чытанка была напісана лацінкаю і складалася з двух раздзелаў: катэхізіса і малітоўніка.

Першы раздзел займае 2/3 часткі кнігі і, адпаведна жанру, пабудаваны ў форме пытанняў і адказаў: “Ці ёсць Бог?” – “Ёсць”. – “Што ёсць Бог?” – “Сатварыцель Неба і Зямлі і іншых рэчаў”. – “Хто ж нас сатварыў?” – “Бог”. – “На што ж нас Бог сатварыў?” – “Каб мы яго зналі, хвалілі, мілавалі, а пасле з Н ім у Небе караталі”⁹.

У другім раздзеле дзецям прапануюцца асноўныя малітвы, неабходныя маленькаму хрысціяніну (“Сімвал веры”, “Ойча наш”, “Верую”), “Дзесяць Божых заповедзяў”, “Пяць заповедзяў касцёльных” і песні, адной з якіх завяршаецца кніга: “О, мой Божа! верую табе, // І ўсё верыў я для цябе. // Усе надзеі ў табе маю, // За ўсё цябе выхваляю <...>”¹⁰.

У сувязі з адменай забароны на друкаванае беларускае слова ў пачатку XX ст. з’яўляюцца шматлікія выдавецкія суполкі¹¹, дзе выходзяць беларускія чытанкі, напісаныя і кірыліцай, і лацінкай – “Беларускі лемантар або Першая навука чытання” (1906), “Rusinsky lementar. Napisau Staryj Hospodar” (“Русінскі лемантар”. Напісаў Старый Гаспадар”) (1907), а таксама кнігі Вацлава Ластоўскага – “Rodnyje Ziarniaty: knižyca dla školnaha čytannia” (“Родныя зярняты: кніжыца для школьнага чытання”) (1915), “Pieršaja čytanka: knižyca dla biełaruskich dzetak dzela nawuki čytannia” (Першая чытанка: кніжыца для беларускіх дзетак дзеля навукі чытання”) (1916) і “Незабудка” (1918).

Найбольш значны ўклад у развіццё беларускага друкаванага слова зрабіла Пецярбургская выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша аконца”. Адразу пасля яе заснавання пачалася праца над рукапісамі беларускіх падручнікаў, якія ў кастрычніку-лістападзе 1906 г. выйшлі ў свет. Першым быў “Беларускі лемантар, або Першая навука чытання”¹². Задачай падручніка было навучыць дзяцей чытаць па-беларуску. За аснову навучання грамаце ўзяты складовы метады: спачатку вивучаліся галосныя літары, затым склады з імі, а потым ётавыя. Адразу пасля азбукі змяшчаліся тэксты для чытання (“каб жа людзям, што добра нашае мовы не знаюць, было лягчэй

⁸Krótkie zebranie nauki Chreściankiej: Dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania Rzymsko-katolickiego”. – Wilno, 1835. – С. 3.

⁹ Тамсама. – С. 5.

¹⁰ Тамсама. – С. 22.

¹¹“Загляне сонца і ў наша аконца” (Пецярбург, 1906 – 1914), “Мінчук” (Мінск, 1906 – 1907), “Наша ніва” (Вільня, 1906), перайменаваная ў 1913 г. у “Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні” (Вільня, 1913 – 1914), “Наша хата” (Вільня, 1908 – 1912), “Палачанін” (Вільня, гады дзейнасці невяд.), “Прамень” (Вільня), прыватнае выдавецтва А. Грыневіча (Пецярбург), прыватнае выдавецтва Марціна Кухты (Вільня), “Вясёлка” (Мінск, 1915) і інш.

¹²“Праблема аўтарства “Беларускага лемантара...” характарызуецца ў раздзеле, прысвечаным творчасці Цёткі (А.Пашкевіч).

чытаць”¹³, словы падаваліся з націскам): асобныя сказы, прыказкі, прымаўкі, якія ў большасці сваёй мелі сацыяльна акрэслены змест, казкі, гутаркі (“Дзед і баба”, “Два мужыкі”, “Не смейся з чужой бяды”), да якіх дадаюцца шматлікія ілюстрацыі, узятыя з навакольнага жыцця. Напрыканцы чытанкі падаваліся звесткі па граматыцы, пунктуацыі, беларускі і лацінскі алфавіт. У “Беларускім лемантары...” даваліся і некаторыя метадычныя парады настаўнікам (напрыклад, называць літары без прыгукі і інш.).

Другой дзіцячай кнігай, якую выдала суполка, было “Першае чытанне для дзетак беларусаў” Цёткі¹⁴, надрукаванае, як і “Беларускі лемантар...”, лацінкай. Гэта невялічкія брашуры: першая налічвала дваццаць тры старонкі, другая – трыццаць. Неўзабаве гэтыя кнігі былі перавыдадзены кірыліцай.

У гэтым жа 1906 г. у Жоўкве пад псеўданімам Тымчасовы Цётка выдае яшчэ адну кнігу для дзіцячага чытання, надрукаваную лацінкай, – “Гасцінец для малых дзяцей”. Адметнасць гэтага выдання ў тым, што кніга, як адзначана ў падзагалюўку, уяўляе сабой пераказ “з украінскага языка на беларускі з малымі пераменамі”¹⁵. У зборнік увайшлі розныя паводле жанравага вызначэння творы: апавяданні, загадкі, прымаўкі (“Загадкі”, “Народныя пагаворкі”, “Лебедзь”, “Добрае дзіцятка”, “Хлеба будняга дай нам сёнека!”), “Неспадзяваны гасцінец” і інш.)¹⁶.

Разам з віленскім таварыствам “Наша хата” суполка “Загляне сонца і ў наша аконца” ў канцы 1909 – пачатку 1910 гг. аддрукавала падручнік Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”¹⁷. На першым арганізацыйным сходзе членаў-заснавальнікаў выдавецтва было вырашана неадкладна пачаць падрыхтоўку да выдання буквара і хрэстаматыі-чытанкі¹⁸. Адзначым, што “Наша хата” сур’ёзна рыхтавалася да выдання беларускіх падручнікаў (аб гэтым сведчаць расходныя кнігі, копіі лістоў ва ўкраінскія выданні), цікавілася працамі К.Дз.Ушынскага, творами для дзяцей Л.М.Талстога, украінскімі чытанкамі. За час існавання таварыства выпусціла ўсяго шэсць кніг агульным тыражом 15 тысяч асобнікаў¹⁹. Цікава адзначыць істотную асаблівасць: тры з іх былі адрасаваны дзецям (нават мелі ілюстрацыі): апавяданні М.Канапніцкай “Дым” (1909), М.Горкага “Архіп і Лявонка” (1910), С.Віткевіча “Дзядзька Голад” (1911). Іх пераклала на беларускую мову Зязюля.

Выданне кніг для дзяцей спрабуе наладзіць у Мінску часопіс “Лучынка”. Так, у 1914 г. выходзіць без загалюўнай старонкі зборнік апавяданняў, у які ўвайшлі перакладзеныя на беларускую мову творы С.Віткевіча, С.Жэромскага.

Некалькі беларускіх падручнікаў для дзяцей выйшла ў Вільні ў 1915 – 1916 гг. пры садзеянні рэдакцыі газеты “Гоман”. Сярод іх – хрэстаматыя В.Ластоўскага “Rodnyje Ziarniaty: knižyca dla školnaha čytannia”, дапаможнік “Pieršaja čytanka: Knižyca dla biełaruskich dzetak dzela nawuki čytannia”.

Цікава адзначыць, што “Pieršaja čytanka...”, падпісаная крыптанімам W. Łast, была

¹³ Беларускі лемантар. – Пецярбург, 1906. – С. 6.

¹⁴ Чытанка будзе ахарактарызавана ў асобным раздзеле, прысвечаным творчасці Цёткі.

¹⁵ Цётка. Выбраныя творы / Уклад., в. Коўтун; Камент. С.Александровіч і В.Коўтун. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 319.

¹⁶ Тамсама. – С. 163 – 168.

¹⁷ Таксама будзе ахарактарызавана ў асобным раздзеле.

¹⁸ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова // Александровіч С.Х. Гісторыя і сучаснасць: Літ.-крытыч. арт. – Мінск, 1968. – С. 195.

¹⁹ Тамсама. – С. 197.

надрукавана ў вядомай друкарні Марціна Кухты. Структура гэтай чытанкі: 1) “Pradmowa” (“Прадмова”) – даюцца метадычныя парады настаўніку, як найбольш эфектыўна выкарыстоўваць лемантар; 2) непасрэдна чытанка; 3) тлумачальны “Słouŋničak” (“Слоўнічак”) малавядомых маленькаму чытачу слоў (напрыклад, *koi – metal, dzik – dziki kaban, dach – strecha z hontu, blachi abo kachli*).

За метадычную аснову пры складанні чытанкі быў узяты сінтэтычны метад. Навучанне грамаце пачыналася адразу з літарнага перыяду, выключаючы падрыхтоўчы: спачатку пададзены няёставыя галосныя літары А, О, Е, U, затым іх спалучэнні – ео, ае, ао і інш. Пасля вивучаюцца І і У. Пазней у парадку частотнасці ўжывання разглядаюцца зычныя літары і разам з імі склады, кароткія словы, невялікія сказы. Напрыклад, на літару D падаюцца вядомыя дзецям словы *dub, du=da, bu=da, tu=dy, bu=du, du=cat, kud=ku=dak*. Літарны перыяд завяршаецца знаёмствам з друкаваным і пісьмовым алфавітам. Большую частку чытанкі складаюць тэксты для чытання ў паслялітарны перыяд: спачатку гэта набраныя буйным шрыфтам невялікія па памеры творы вуснай народнай творчасці са змешчанымі пасля іх практыкаваннямі для пісьма (“*Iŝoi Baj ra ŝcianie*”, “*Saroka-warona*”, “*Kuraŝka-rabka*”), затым – больш аб’ёмныя творы, надрукаваныя шрыфтам меншага памеру. Паводле іх жанравай прыналежнасці – гэта прыказкі, прымаўкі, загадкі, забаўлянкі, пястушкі, прыпеўкі, аўтарскія і народныя вершы і казкі, малітвы, навукова-папулярныя тэксты, даведачны матэрыял.

Тэматыка тэкстаў для чытання даволі разнастайная. Складальнік выдзяляе наступныя раздзелы: 1) пра прыроду і поры года (напрыклад, “*Wichor*” (Віхор”), “*Zima*” (“Зіма”), “*Pieŝnia žniei*” (“Песня жней”), “*Wosień*” (“Восень”)); 2) пра жывёльны і раслінны свет (“*Bulba*” (“Бульба”), “*Žaba*” (“Жаба”), “*Warona*” (“Варона”), “*Miatlik*” (“Мятлік”)), 3) пра родны край (“*Biela ruś*” (“Беларусь”), “*Naš kraj*” (“Наш край”), “*Maja chatka*” (“Мая хатка”)), 4) казкі (“*Starec-Hadawik*” (“Старац-Гадавік”), “*Biedny woŭk*” (“Бедны воўк”), “*Pan Katowić*” (“Пан Катовіч”)), 5) з нашай мінуўшчыны (“*Kniazioŭna Rohnieda*” (“Князеўна Рагнеда”), “*Witoŭt i Jahajła*” (“Вітаўт і Ягайла”), “*Bitwa kala Mahilny*” (“Бітва каля Магільны”)). Дзякуючы прагрэсіўным поглядам аўтара, якія выявіліся ў падборы твораў для чытання, дапаможнік меў не толькі дыдактычнае, але і пазнавальнае, і выхаваўчае значэнне.

У паслякастрычніцкі перыяд метадычная структура чытанак часткова змянілася адпаведна пераходу да аналітыка-сінтэтычнага складовага метаду. Выразны ўплыў на арганізацыю чытанак канца 20-х гг. аказаў пераход ад прадметных да тэматычных інтэграваных праграм. У адпаведнасці з гістарычнымі і грамадскімі працэсамі змяняецца і тэматыка чытанак: з іх выключаюцца матэрыялы, прысвечаныя гістарычнай мінуўшчыне Беларусі і яе славытым сынам.

У гэты час былі выдадзены такія вучэбныя дапаможнікі, як “Лемантар” (1922, кніга вытрымала шэсць выданняў), “Роднае слова: Другая пасля лемантра кніга для чытання” (Менск: Беларускае коопэрацыйна-выдавецкае таварыства “Адраджэньне”, 1922), “Роднае слова: Першая кніга” (Менск: Выданьне Беларускага коопэрацыйна-выдавецкага таварыства “Савецкая Беларусь”, 1923) Сцяпана Некрашэвіча; “Родны край” (1919, перавыдаваўся да 1936) Леанілы Чарняўскай; “Першыя зярняtkі: Беларуская граматыка для хатняга навучання” (Вільня: Я. Малецкі, 1936, друкаваная кірыліцай) і “*Zasieŭki: Biela ruški lemantar dla chatniaga*

navučannia: z mnogimi malunkami mastakow U. Paŭloŭskaha, J. Drazdoviča i M. Maleŭskaha” (Вільня: Белпрэс, 1937, друкаваная лацінкай) С. Паўловіча; “Зоркі” А.Смоліча; “Наша крыніца” Я.Лёсіка і інш.

Да нашых дзён не страціла свайго выхаваўчага значэння чытанка “Родны край” Л.Чарняўскай²⁰, аснову якой складаюць творы Я.Коласа, З.Бядулі, А.Гаруна, Ц.Гартнага, М.Багдановіча, М.Гарэцкага, самой Л.Чарняўскай. Паказальна, што шмат увагі ў сваёй хрэстаматыі аўтарка надае матарыялам, прысвечаным Беларусі (пазнаваўчыя артыкулы А.Смоліча “Беларускія рэкі”, “Народы Беларусі”, “Віцебск”, “Смаленск” і інш.; раздзелы з кнігі П.Шпілеўскага “Падарожжа па Палессю і Беларускаму краю”), асобным старонкам яе гісторыі (навелы В.Ластоўскага “Бітва пад Оршай”, “Абарона Крычава”), вядомым сынам роднага краю (раздзел “Жыццё слаўных беларусаў”, аснову якога складаюць матэрыялы, напісаныя А.Навінай: “Паўлюк Баграм”, “Францішак Скарына”, “Прадслава”, “Цётка”), нават змешчаны матэрыялы з жыцця беларускай дыяспары (артыкул С.Бубешкі “Жыццё беларусаў у Амерыцы” і інш.).

Для маленькага беларускага чытача Л.Чарняўская перакладала творы А.Чэхава, І.Тургенева, Э.Ажэшкі і інш. аўтараў²¹.

Патрыятычным пафасам вызначаецца і “Наша крыніца” Я.Лёсіка. Хрэстаматыя складаецца з чатырох раздзелаў у адпаведнасці з парамі года. У яе аснове – творы беларускіх пісьменнікаў (Я.Коласа, А.Гаруна, К.Буйло, К.Каганца, А.Абуховіча, М.Багдановіча, Ядвігіна Ш. і інш.), пераклады з рускай і украінскай моў (К.Ушынскага, Л.Талстога), навукова-папулярныя артыкулы, у якіх змяшчаюцца пэўныя звесткі па геаграфіі (“Аб рухах зямлі”), астраноміі (“Неба, сонца, месяц, зоркі”), заалогіі (апав. М.Міцкевіча “Заяц”, “Віёрка”), фізіцы (“Небасхіл, староны свету і клубавіднасць зямлі”) і г.д.

Кожны раздзел прадстаўлены творамі розных літаратурных (байкі, вершы, апавяданні, замалёўкі) і фальклорных (песні, казкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі) жанраў. Прыгэтым складальнік прытрымліваецца пэўнай паслядоўнасці пры размяшчэнні твораў: спачатку падаюцца апавяданні, затым – вершы, замалёўкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі (часам побач змяшчаюцца малюнкi).

Прынцыпы “навуковасці, мастацкасці, пазнавальнасці характарызуюць гэту чытанку і робяць цікавай для сучасных метадыстаў і настаўнікаў”.²²

Перадавымі для свайго часу былі “Лемантар” і дзве наступныя кнігі для чытання “Роднае слова” С.Некрашэвіча.

“Лемантар”²³ (буквар) падзелены на часткі адпаведна з перыядамі навучання грамаце. Далітарны перыяд прадстаўлены старонкамі з сюжэтнымі малюнкамі і практыкаваннямі для пісьма элементаў літар (палачкі, кручкі, палачкі з закругленнямі ўнізе і ўверсе, зігзагі, кароткія, доўгія верхнія і ніжнія петлі, авалы, паўавалы і інш.),

²⁰ Марціновіч А. Першыя ружы асабліва прыгожыя // Пралеска – 1993. – № . – С. 10 – 11.

²¹ Шматлікія апавяданні Л.Чарняўскай для дзяцей выходзілі асобнымі выданнямі: “Варка” (1928), “Кот Знайдзён” (1929), “Андрэйка” (1930), “Перамога”, “Лявонка” (абодва 1932), “Сталёвы конь” (1933) і інш. Нягледзячы на пэўную ідэалагічную зададзенасць некаторых з іх, большасць твораў вызначаюцца займальнасцю сюжэта, веданнем дзіцячай псіхалогіі.

²² Панасевіч З. “Наша крыніца” Я.Лёсіка – нацыянальны педагогічны набытак // Пачатк. школа – 1994. – № 11. – С. 6.

²³ Некрашэвіч С. Лемантар – Менск: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1927. – 90 с.

для малявання, штрыхоўкі і расфарбоўкі. Перад старонкамі літарнага перыяду пададзены разварот, дзе намалёваны фігуры, садавіна і гародніна, прадметы побыту, якія дзеці могуць самастойна вылепіць з гліны (для развіцця дробных мышц кісці рукі). Асаблівасцю чытанкі з’яўлялася і тое, што літары вывучаюцца ў парадку частотнасці іх ужывання ў мове незалежна ад таго, галосныя яны ці зычныя (а, у, м, р, ы, к, ш, с, о, л, і і г.д.). Апошнімі былі пададзены гукі і літары, якія адрозніваюць рускі і беларускі алфавіты – дз, дж. Неабходна адзначыць, што многія гукі вычляняліся са слоў, у якіх яны стаяць у слабой пазіцыі, што, магчыма, выклікала пэўныя цяжкасці. Напрыклад, пе[ч], пасту[х]. Незвычайным для сучаснага метадыста было б і тое, што гук [о], напрыклад, выдзелены не з назоўніка, а з прыслоўя (“дзіця ідзе сам[о]”).

Паралельна з вывучэннем літар і гукаў адбываецца навучанне пісьму. Напачатку падаюцца ўзоры напісання літар, затым складоў, слоў і, нарэшце, сказаў і нават тэкстаў, прычым тэксты часта вершаваныя, што дапамагае дзіцяці не прапускаяць словы (“Сонца грэе, прыпякае; лёд на рэчцы затрашчаў. Цёплы вецер павявае, хмар даджлівых нам прыгнаў”)²⁴. Калі дзеці назапашваюць дастаковую колькасць літар, ім прапануюцца для чытання невялікія прыказкі са знаёмымі літарамі (“На воўка памоўка” – на літару ў), загадкі (“Каля ямы ўсе з кіямі” (Міска), “Пабеглі ў лясок, задраўшы насок” (Сані)), казкі (“Два козлікі”), кароткія жарты (“Ліс і крот”), калыханкі. Цікавай знаходкай аўтара стала дыдактычная гульня на ўзнаўленне прапушчаных літар (напрыклад, пад малюнкам рыбы падаецца частка слова РЫБ –, а дзеці павінны здагадацца, якая літара “згубілася”).

Паслялітарны перыяд названы аўтарам чытанкі “Пасля лемантара”. У гэтай частцы пададзены тэксты для чытання, тэматычна падобраныя прыказкі, прымаўкі, загадкі, забаўлянкі, жарты, калыханкі (“Пайшоў кот па дулькі...”), казкі (“Курка”, “Рэпка”, “Венік”), пястушкі (“Сарока-варона”, “Кую-кую ножку”) і вершы (“Зіма”). Метадычны апарат падручніка спрыяе лепшаму разуменню, усвядомленаму чытання і засваенню матэрыялу; да яго можна аднесці багаты, выдатна падобраны і аформлены ілюстрацыйны матэрыял. Пасля тэкстаў змяшчаюцца пытанні і заданні маральнага характару (“Ці добра зрабіў Антоська?”), на агульнае развіццё дзіцяці (“Як даглядаць хатнюю жывёлу?”), звернутыя да непасрэднага вопыту вучня (“Ці вучаць вас ляпіць? Зляпіце...”). Заданні носяць міжпрадметны характар, напрыклад: “Зрабіце план вашае клясы”, “Якая гадзіна на гэтым гадзінніку?” (малюнак), “Навучыцеся весці календар пагоды” і інш. Адпаведна паведам часу ў дапаможніку змешчаны тэксты пра піянераў, лозунгі, плакаты (пра здаровы лад жыцця), тэксты пралетарскіх песень (“Беларуская Мерсэльеза” і “Міжнародны гімн” (“Паўстань, пракляццем катаваны...”). У канцы падручніка вучням прапануецца самастойна скласці вуснае выказванне па тэматычных цыклах малюнкаў (“Як людзі ездзяць?”, “Як людзі плаваюць?”, “Як людзі лётаюць?” і інш.).

Асобна ў паслялітарны перыяд даюцца практыкаванні “для пісанья”, дзе словы неабходна падобраць адно да аднаго па сэнсе (дзеянік да выказніка, азначэнне да дзейніка, прамое дапаўненне да выказніка) паводле ўзора (“Сахой... аруць.

²⁴ Некрашэвіч С. Лемантар – Менск, 1927. – С. 66.

Настаўнік... вучыць”)²⁵. Гэты від практыкаванняў удала выкарыстаны ў метадычных дапаможніках Н.А. Сторажавай²⁶.

Першая кніга пасля “Лемантара”, з якой знаёміліся дзеці, – “Роднае слова”²⁷. Пераймаючы вопыт сваіх папярэднікаў і сучаснікаў, Л.М. Талстога і К. Дз. Ушынскага, украінскіх калег, С.Некрашэвіч падае тэкставы матэрыял тэматычна. Падручнік складаецца з двух раздзелаў і падраздзелаў у іх. Першы – “Навокал нас”: “Дзіця”, “Хата і каля хаты”, “Па роднай краіне”; другі – “Поры года”: “Восень”, “Зіма”, “Вясна”, “Лета”.

Адметнасцю першага падраздзела (“Дзіця”), як і ўсёй кнігі, з’яўляецца тое, што ўсе тэксты аб’ядноўвае адзін галоўны герой (вясковы хлопчык Янка) і яго знаёмыя (напр., сусед Камлюк). Пераважная большасць тэкстаў запазычана ў расейскіх крыніцах (без указання прозвішчаў аўтараў). Творы гэтай часткі ў большасці сваёй падаюць маленькаму чытачу звесткі пра навакольны свет. Аўтар тлумачыць, ад чаго бываюць хваробы, якія з іх заразлівыя, а якія не (“Як Янка захварэў на каросту”, “Як Янка папсаваў свае зубы”), як завуцца сваякі (“Янка і яго сваякі”), ад чаго паміраюць людзі (“З чаго памёр Янкаў дзядзька”), якую хатнюю працу могуць выконваць дзеці (“Што Янка робіць дома”, “Як я навучыўся плясці кошыкі”) і інш. Займальнаму вывучэнню вясковага побыту (“Як людзі дадумаліся рабіць печы”, “Як Янкаў бацька пабудаваў новую хату”), хатніх жывёл і птушак (“Як жыла Красуля ў Сымоніхі”, “Аўца”) прысвечаны раздзел “Хата і каля хаты”. Ён насычаны народнымі казкамі пра жывёл (“Каток і пеўнічак”, “Казёл і Баран”, “Казьляткі і Воўк”), там жа дадзены вершы У.Галубка, Я.Журбы, Я.Коласа, З.Бядулі, Я.Купалы, М.Грамыкі. Частка “Па роднай краіне” распавядае маленькаму чытачу пра жыццё і працу беларускага селяніна да і пасля рэвалюцыі, утрымлівае тэксты пра старую і новую вёску, пра новы парадак у савецкай грамадзе (вершы М.Чарота “На чырвонай дарозе”, Ц.Гартнага “Сельскі Савет”, казка З.Бядулі “Сіла ў грамадзе”).

Другі раздзел “Роднага слова” пераважна пазбаўлены ідэалагічнай зададзенасці і мае моцную практычную скіраванасць да выхавання працавітага і дасведчанага ў сялянскай працы будучага гаспадара (“На заробаткі”, “Маленькая работніца”). У кожным падраздзеле адпаведна пары года апісваецца сезонная праца селяніна (“Што робіць селянін у кастрычніку”, “Што робіць Янкаў бацька ў сакавіку”, “Нагляданьні ўлетку ў садзе і гародзе”), святы гэтага часу (“Свята першага мая”) і даюцца для чытання (тэматычна) мастацкія творы Я.Неслухоўскага (Янкі Лучыны), З.Бядулі, М.Міцкевіча, Я.Журбы, А.Гурло, Хмаркі і інш.

Яшчэ больш змястоўнай, структурна вытрыманай атрымалася другая пасля лемантара кніга да чытання “Роднае слова” пад рэдакцыяй С.Некрашэвіча²⁸. Падручнік складаецца з сямі тэматычных частак (“Сям’я, школа”, “Поры году”, “Сярод жывёлін”, “Сярод раслін”, “Нежывая прырода”, “Па беламу сьвету”, “У грамадзе”). Складальнік адабраў лепшыя ўзоры твораў для дзяцей: у дапаможніку

²⁵ Тамсама. – С.87.

²⁶ Сторажава Н.А. Мова мая і твая. – Мінск: Выдав. А.Ванін, 1993.

²⁷ Роднае слова: Другая пасля лемантара кніга для чытання / Пад рэд. С.Некрашэвіча. – Менск: Беларускае коопэрацыйна-выдавецкае таварыства “Адраджэньне”, 1922. – 161 с.

²⁸ С.Некрашэвіч. Роднае слова: Першая кніга. – Менск: Выданьне Беларускага коопэрацыйна-выдавецкага таварыства “Савецкая Беларусь”, 1923. – 206 с.

прадстаўлены пераклады з Л.Талстога, А.Пшчолкі, пераважную ж большасць складаюць творы беларускіх пісьменнікаў: Якуба Коласа (Т.Гушчы, М.Міцкевіча), Я.Лёсіка, Янкі Купалы, Каруся Каганца, М.Багдановіча, Цішкі Гартнага, Ядвігіна Ш., Цеткі, Міхася Кудзелькі (М.Чарота), А.Абуховіча, Уладзіслава Галубка, Алеся Гаруна. Аўтарам запазычаны матэрыялы з кніг “Родны край” Чарняўшчанкі (Л.Чарняўскай), “Наша крыніца” Я.Лёсіка, “Другое чытанне...” Якуба Коласа, “Rodnyje Ziarniaty” (“Родныя зярняты”), “Siejbit” (“Сейбіт”) В.Ластоўскага. Багатая і жанравая палітра чытанкі: ад казак (“Два плугі”), загадак, прыказак, жартаў, гутарак (“Соль”), баек (“Старшыня”) да вершаў (“Ня шукай ты долі на чужыне”, “У школку”, “Беларуская зямліца”), апавяданняў (“У доме”, “Рыжая”, “Зубры ў Белавежы”, “Вучоны сын”), навукова-папулярных тэкстаў (“Чаго трэба раслінам”, “Шкоднае паветра”, “Як людзі кормяць і паяць зямлю”, “Менск”, “Пачатак беларускага друку”) і задач. Нягледзячы на тое, што цэлы раздзел “У грамадзе” прысвечаны будаўніцтву новага жыцця і пэўным чынам ідэалагізаваны, у цэлым кніга вытрымана ў лепшых традыцыях стваральнікаў чытанак для беларускіх дзетак пачатку стагоддзя.

Менавіта разгледжаныя чытанкі 20-х гадоў былі ўзяты за ўзор аўтарамі падручніка, створанага ў ЗША для дзяцей беларускай дыяспары, – “Lemantar dla školaŭ i chatniaha navučanńia”²⁹ (“Лемантар для школаў і хатняга навучання”). Унікальнасць гэтага дапаможніка заключаецца ў тым, што навучанне англамоўных дзяцей беларускай грамаце адбываецца на базе лацінкі з паступовым пераходам да кірыліцы.

Многія ідэі і традыцыі выдатных метадыстаў пачатку ХХ стагоддзя з поспехам выкарыстоўваюць складальнікі сучасных падручнікаў і чытанак для школьнікаў: І.М.Бобла, В.С. Варапаева, Васіль Вітка, А.В. Вольскі, І.А. Гімпель, Г.М. Ішчанка, Э.С. Каган (Агняцвет), А.С. Клышка, К.К. Кобызева, В.М. Краўчанка, Т.С. Куцанава, З.П. Мельнікава, М.І. Мішчанчук, Н.А. Сторажава, Л.К.Цітова, М.Ф. Шаўлоўская, Ф.І. Шалабаева, М.Я. Шчарбун і інш.

²⁹ Lemantar dla školaŭ i chatniaha navučanńia. — New York: Zaranka, 1964. — 96 с.